

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

БЕЗРОДНА Віра Іллівна

УДК: 323.2(477)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПРОЦЕСІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Одеса — 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній академії зв'язку ім. О.С. Попова Державного комітету зв'язку та інформатизації України.

Науковий керівник	доктор політичних наук, професор СІЛЕНКО Алла Олексіївна, Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова, проректор з навчальної та виховної роботи, завідувач кафедри політології
Офіційні опоненти	доктор політичних наук, професор НАУМКІНА Світлана Михайлівна, Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, завідувач кафедри політичних наук кандидат політичних наук КУДІНОВА Неля В'ячеславівна, Одеський національний політехнічний університет, доцент кафедри політології і права
Провідна установа	Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, відділ теоретичних і прикладних проблем політології, м. Київ

Захист відбудеться “ 21 ” червня 2003 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.086.02 в Одеській національній юридичній академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, ауд. 312

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2

Автореферат розісланий “ 19 ” травня 2003 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Дудченко В.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що демократизація українського суспільства, яка почалася після набуття Україною незалежної державності, являє собою складний системний процес. Вона не зводиться до формального створення інститутів, що довели свою ефективність у країнах з сильними демократичними традиціями. Вільні вибори президента і парламента, утвердження в житті принципу розподілу влади, створення законодавчих передумов свободи слова і зборів – все це необхідні, але недостатні умови побудови демократичного суспільства. Демократичні інститути і процедури є лише засобами, з допомогою яких реалізується свобода дій соціальних акторів і забезпечується їхній вплив на процес прийняття політичних рішень. Іншими словами, головною характеристикою демократії є репрезентативність, тобто надання, шляхом демократичних інститутів та процедур, інтересам і діям соціальних акторів політичного виміру. При відсутності незалежних від держави соціальних акторів демократичні інститути і процедури перетворюються, власне, у декорацію. Таким чином, шанси на успіх демократичних перетворень в Україні значною мірою визначаються розвитком громадянської активності мас і становленням відповідних інститутів громадянського суспільства. Все це обумовлює необхідність дослідження умов і способів формування громадянського суспільства, його функціонування та розвитку.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дисертаційного дослідження зв'язана з розробкою планової наукової теми “Людина в світі духовної культури (методологічні, соціокультурні та політичні аспекти)” (номер державної реєстрації 0198U007486), що здійснюється кафедрою політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова, одним із виконавців якої є дисертант.

Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати особливості, основні тенденції, пріоритетні напрямки формування громадянського суспільства в Україні в контексті процесу політичної модернізації.

Реалізація мети дослідження обумовила постановку і послідовне розв'язання наступних **завдань:**

- дослідити еволюцію ідеї громадянського суспільства та її теоретичний зміст на різних етапах розвитку і на сучасному включно;
- дослідити сутність, структуру і функції громадянського суспільства в сучасному соціумі;
- визначити співвідношення процесів формування громадянського суспільства та модернізації;
- виявити залежність між типом модернізації та способом формування громадянського суспільства;
- виявити соціополітичні умови формування громадянського суспільства в Україні;
- дослідити стан громадянського суспільства в сучасній Україні, проаналізувати функціонування його окремих інститутів;
- визначити перспективи, основні напрямки і завдання розвитку громадянського суспільства в

Україні.

Об'єкт дослідження – процеси формування та функціонування громадянського суспільства в сучасному соціумі.

Предмет дослідження – особливості формування громадянського суспільства в Україні в контексті процесу політичної модернізації; сучасний стан громадянського суспільства в Україні та перспективи його розвитку.

Дисертаційну роботу здійснено на основі використання ряду загальнонаукових і спеціальних *методів дослідження*.

Використання системного методу зробило можливим декомпозицію громадянського суспільства на ряд підсистем (систем нижчого рівня), які досліджувалися автономно з урахуванням подальшого узгодження цілей кожної підсистеми із загальною метою системи, а також створення ієрархії системи.

Структурно-функціональний метод використано для вивчення функціональних залежностей елементів громадянського суспільства.

Компаративістський метод – для порівняння різних моделей громадянського суспільства, для виявлення їхніх спільних рис та специфічних особливостей, для пошуку оптимальних шляхів розвитку громадянського суспільства в Україні.

Історичний метод дав можливість простежити в хронологічній послідовності еволюцію науково-теоретичного розуміння громадянського суспільства, а також проаналізувати розвиток громадянських відношень і структур на різних етапах процесу модернізації в Україні.

Інституціональний метод застосовувався для дослідження інститутів, з допомогою яких здійснюється діяльність громадянського суспільства.

У праці використано також традиційні методи теоретичного й емпіричного дослідження – абстрагування, аналіз, синтез, індукція і дедукція, спостереження і порівняння.

За допомогою методу вторинного соціологічного аналізу автор проаналізував результати соціологічних досліджень провідних наукових колективів України, які вивчали громадянське суспільство і суміжну проблематику.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що здійснено комплексний аналіз формування громадянського суспільства в Україні в контексті процесу політичної модернізації. У ході дослідження одержано результати, що мають наукову новизну.

Виявлено, що формування громадянського суспільства є складовою частиною загальносвітового процесу модернізації, тобто переходу від традиційного суспільства до сучасного. Громадянське суспільство виникає в результаті ускладнення і диференціації соціальної системи в цілому – як складний організаційний комплекс, який посилює її стійкість та адаптаційні можливості. Відповідно часові рамки формування громадянського суспільства і способи здійснення цього процесу детермінуються типом модернізації.

Проаналізовано співвідношення громадянського суспільства та держави. Аргументовано, що в

залежності від ступеня втручання уряду в справи громадянського суспільства можна говорити про “сильну державу”, маючи на увазі, що уряд погоджується взяти на себе більшу відповідальність в ім’я блага громадян. Там, де подібні функції реалізуються недержавними органами, слід зробити висновки про наявність “сильного громадянського суспільства”. Але явної і навіть необхідної відповідності між ступенем державного втручання і добробуту суспільства немає.

Проаналізовано найновіші тенденції взаємозв’язків громадянського суспільства і держави у розвинутих демократичних країнах. Виявлено, що, з одного боку, неухильно поширюється втручання держави в сферу громадянського суспільства, свідченням чого служить система соціальних гарантій, механізми контролю за громадянами (наприклад, з метою протистояння тероризму) і т.д. З іншого боку – громадянське суспільство енергійно втручається в межі держави, нав’язуючи їй інституціоналізацію нових норм і цінностей. У результаті відбувається взаємозближення та взаємопроникнення громадянського суспільства і держави, що дозволяє говорити про політизацію громадянського суспільства і соціалізацію держави.

Проаналізовано стан громадянського суспільства в сучасній Україні. Виявлено, що громадянське суспільство перебуває в стадії формування окремих інститутів, що відбиває процес самоорганізації різних соціальних груп з їхніми специфічними інтересами. Одночасно це є стадією формування громадянського суспільства як певної цілісності, яка визначає свої відношення з державою. Модель цих відношень відповідає перехідному стану суспільної системи і може бути визначена як нерівноправне партнерство.

Обґрунтовано тезу про те, що в Україні вплив громадянського суспільства на державу може і повинен посилюватися за рахунок скорочення бюрократичних функцій держави і розширення тих сфер суспільного життя, регулювання яких знаходилося б у розпорядженні добровільних масових організацій.

Обґрунтовано, що розвиток громадянського суспільства в Україні вимагає розв’язання комплексу задач для оптимізації механізму взаємодії суспільства і держави, розширення соціальної бази громадянського суспільства, подолання громадської пасивності та відчуженості.

Практичне значення дисертації полягає в тому що вона є внеском у розвиток, по-перше, загальнотеоретичних положень концепції громадянського суспільства, по-друге, практичних питань його становлення і розвитку в Україні.

Теоретичні положення та висновки дисертації можуть бути використані в науково-дослідній сфері при опрацюванні фундаментальних проблем в галузі політичної теорії, політичних інститутів і процесів; у аналітико-прогностичній діяльності при визначенні стану і перспектив громадянського суспільства в Україні; у навчальній діяльності при напрацюванні і викладанні нормативних і спеціальних курсів у вузах у процесі підготовки й навчання кадрів політологів, правознавців, державних службовців.

Висновки дисертаційного дослідження можуть бути також використані органами державної влади в їхній політичній практиці, у стосунках з різними суб’єктами громадянського суспільства для

удосконалення таких відносин.

Результати дисертації мають певну цінність для суб'єктів громадянського суспільства, які прагнуть бути повноправними партнерами держави. А це вимагає знань теорії громадянського суспільства, умов і факторів його формування, функціонування, розвитку, способів і механізмів взаємодії з державою. Без цього неможливе адекватне визначення стратегії і тактики формування усвідомленої поведінки суб'єктів громадянського суспільства.

Апробація результатів дисертації здійснювалася на міжнародних наукових конференціях: “Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє” (Одеса, 1995); “Відродження української державності: проблеми історії та культури” (Одеса, 1996); “Соціальна політика і механізми інтеграції українського суспільства” (Одеса, 2002); “Інновації наукового і соціального пізнання” (Одеса, 2002); на регіональній науково-практичній конференції молодих політологів “Демократична Україна: сьогодні і в майбутньому” (Одеса, 1998), на підсумкових конференціях професорсько-викладацького складу Одеської державної академії будівництва та архітектури, Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова.

Основні положення роботи обговорювались на засіданнях кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова та використовувались в цьому навчальному закладі у навчальному процесі.

Публікації. Основні положення і висновки дисертації опубліковані у 6 статтях, в провідних фахових наукових виданнях, а також у 4 публікаціях у інших наукових виданнях, збірках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, кожний з яких містить по два підрозділи; висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 175 сторінок. Список використаних джерел включає 234 найменувань (21 сторінка).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі **“Теоретичні основи дослідження громадянського суспільства”** проаналізовано ступінь опрацювання теми, виявлено основні теоретичні підходи до дослідження феномена громадянського суспільства, досліджено сутність громадянського суспільства, його структуру та функції, розглянуто співвідношення громадянського суспільства і держави.

У першому підрозділі *“Еволюція ідеї громадянського суспільства у політичній науці”* проведено аналіз теоретичних досліджень громадянського суспільства, який дозволив виділити два основних підходи до визначення сутності громадянського суспільства. Відповідно до першого, воно розглядається як певний вид соціуму, ідентифікується з державою в цілому. Відповідно до другого – як особлива позадержавна сфера соціуму, притому що під державою в цьому випадку мають на увазі владні політичні структури. Усі інші підходи є за своєю суттю проміжними або симбіотичними.

Автором було виявлено загальну історичну тенденцію розвитку ідеї громадянського

суспільства. До XVIII ст. монополія належала першому підходу. Хоч уже в працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.Ж. Руссо були відчутні аванси до наступного теоретичного розмежування понять “громадянське суспільство” і “держава” з перспективою їхньої подальшої роздільної артикуляції.

З кінця XVIII ст. починає формуватися уявлення про громадянське суспільство як про особливу соціальну сферу, відмінну від держави. Теоретичне розмежування громадянського суспільства і держави супроводжувалось різними оцінками. Прибічники однієї лінії (Т. Пейн, А. де Токвіль) возвеличували громадянське суспільство над державою. Вони робили акцент на приматі права та свобод особистості, асоціативності і самоорганізації, індивідуалістських ціннісних орієнтаціях.

Прибічники другої лінії виходили з визнання пріоритету держави, важливості інституціонального порядку, колективістської орієнтації. Ця лінія спиралася на німецьку культурну традицію і досягла своєї кульмінації у Г.В.Ф. Гегеля.

Поступово, із зростанням емансипації особистості від держави, скороченням простору прямого командного впливу держави, розвитком й ускладненням горизонтальних зв’язків, трактування громадянського суспільства як особливої позадержавної сфери соціуму набирало все більше значущості і на кінець XX ст. стало домінуючим. Сьогодні його підтримують теоретики найрізноманітніших орієнтацій, хоч нерідко при конкретизації внутрішнього змісту цієї сфери вони де в чому єдності не знаходять. Серед зарубіжних дослідників, які помітно розвинули теорію громадянського суспільства, слід назвати Дж. Александера, Е. Арато, Е. Геллнера, Р. Дарендорда, Дж. Кіна, Д. Коген, К. Поппера, Н. Розенблюм, Ч. Тейлора, Р. Фоссаєра, І. Шапіро, Е. Шилза, Ф. Шміттєра.

Значну увагу приділили проблемам громадянського суспільства російські дослідники А. Володін, К. Гаджієв, З. Голенкова, О. Кочетков, В. Перегудов, Л. Романенко, С. Смольков, О. Соловійов, О. Сунгуров, В. Хорос.

У вітчизняній політичній науці громадянське суспільство досліджувалося В. Барковим, В. Безверхим, А. Колодій, І. Кресіною, М. Обушним, І. Пасько, Ф. Рудичем, С. Рябовим, В. Селівановим, О. Скрипнюком, Г. Шедровою та ін. Принципово важливо, що для вітчизняних дослідників характерне прагнення пов’язати спрямованість теоретичного пошуку із специфікою сьогоденного життя України.

Такі дослідники як В.Богданов, О. Білий, В.Глушков, В. Горбатенко, Л.Кормич, В. Кремень, О. Лановенко, М. Михальченко, С. Наумкіна, В. Полохало, В. Ткаченко, Л. Шкляр звертались до проблематики громадянського суспільства в процесі дослідження посткомуністичних трансформацій в Україні. Формуванню та функціонуванню окремих елементів й інститутів громадянського суспільства в Україні – політичних партій, профсоюзів, підприємницьких союзів, неформальних суспільних об’єднань, місцевого самоврядування – присвятили свої праці М.Баймуратов, А. Білоус, О. Дергачов, М. Розумний, А. Сіленко, М. Томенко та ін.

І все ж завдання дослідження громадянського суспільства залишається актуальним. Потребують подальшого осмислення особливості формування громадянського суспільства в Україні, тенденції, проблеми, перспективи його розвитку.

У другому підрозділі *“Громадянське суспільство: сутність, структура, функції у сучасному соціумі”* подано визначення громадянського суспільства як системи позадержавних відношень та інститутів, які забезпечують виявлення та реалізацію різноманітних приватних індивідуальних і колективних інтересів та цілей. Цей підхід дозволив виділити три взаємопов’язаних виміри громадянського суспільства: особистісний, інституціональний, культурний.

Громадянське суспільство в особистісному вимірі – це сукупність автономних і рівноправних юридично індивідів, які переслідують приватні цілі й інтереси.

Інституціональний вимір громадянського суспільства – це система самодіяльних організацій та об’єднань, які відбивають різноманітні приватні інтереси людей і створюють умови для їх реалізації. Йдеться про політичні партії, професійні, творчі, наукові союзи, жіночі, молодіжні, екологічні та інші об’єднання, незалежні організації в сфері освіти, виховання, охорони здоров’я, дозвілля і т.д. Інститути громадянського суспільства займають у соціальному просторі положення між державними інститутами і структурами, які втілюють загальний інтерес і окремими індивідами, які переслідують свої приватні інтереси. Завдяки цьому положенню інститути громадянського суспільства перешкоджають, з одного боку, встановленню абсолютного державного домінування, з іншого – атомізації суспільства.

Культурний вимір громадянського суспільства – це система певних соціальних та культурних норм і цінностей, які визначають способи індивідуальної і групової діяльності. Для громадянського суспільства характерна персоналістична культура з її настановою на реалізацію прав та свобод кожного члена суспільства незалежно від його статусу і соціальної приналежності. Культурні цінності і норми підпорядковані в ньому вимогам особистої свободи, самостійності, ініціативи, підприємливості.

Виміри громадянського суспільства можна також розглядати як підсистеми громадянського суспільства, призначення яких полягає у підтриманні цілісності системи в будь-якому її вияві. Особистісна підсистема забезпечує відтворення потреб та інтересів людей на індивідуальному рівні. Культурна – виробляє засоби і способи індивідуальної і колективної діяльності людей. Інституціональна – створює організаційні умови для інтеграції індивідів і їхніх груп у цілісну систему за допомогою культурних зразків і механізмів.

Виявлено, що основними функціями громадянського суспільства є адаптація, пов’язана із забезпеченням захисту від зовнішніх дестабілізуючих впливів; ціледосягнення, пов’язане із забезпеченням ефективної взаємодії із зовнішнім середовищем; інтегративна, така, що полягає в здійсненні ресуб’єктивації агентів соціальної дії; відтворення структури і знімання напруги, тобто збереження інституціоналізованих нормативних принципів і забезпечення виконання їх.

Громадянське суспільство, незважаючи на певний ступінь автономності, тісно пов’язане з державою. Держава, внаслідок властивої їй функції структурування соціальних відношень неминуче впливає на життя громадянського суспільства вже тим, що створює певні сприятливі або несприятливі умови для його функціонування. При цьому важливо, що три основних типи політичного режиму

(тоталітарний, авторитарний, демократичний) не тільки створюють різні можливості для існування і функціонування громадянського суспільства, але й самі характеризуються перш за все саме принципами відношень держави і громадянського суспільства. Не менш важливий і зворотній зв'язок – вплив громадянського суспільства на державу. Громадянське суспільство не стільки “відходить” від держави, скільки формує її відповідно до своїх цінностей та інтересів. У періоди боротьби за ліквідацію тоталітарних або авторитарних політичних режимів у відношеннях громадянського суспільства і держави на перший план виходить момент протиборства. Однак цей момент не варто абсолютизувати, оскільки йдеться про протиборство громадянського суспільства не з державою взагалі, а саме з даною державою. Само це протиборство є ступенем у процесі нормалізації відношень між ними, досягнення стану плідної взаємодії.

Аналізуючи відношення громадянського суспільства і держави у розвинутих демократичних країнах, дисертант робить висновок про наявність тенденції зростаючого взаємопроникнення, результатом якого стає соціалізація держави і політизація громадянського суспільства.

У другому розділі **“Модернізаційні процеси та кристалізація структур громадянського суспільства”** проаналізовано співвідношення процесів формування громадянського суспільства та модернізації, виявлено залежність між типом модернізації та способом формування громадянського суспільства, досліджено особливості модернізаційних трансформацій в Україні.

У першому підрозділі *“Модернізація як фактор формування громадянського суспільства”* звернено увагу на те, що громадянське суспільство як цілісний феномен виникає на певному етапі історичного розвитку суспільства. Основними передумовами процесу формування громадянського суспільства є: наявність індивідів, що мають фундаментальні громадянські права і свободи; існування у соціальному просторі вільних від прямого державного втручання “полів”, необхідних для саморозгортання інститутів громадянського суспільства; наявність у культурному середовищі ідей злагоди, толерантності, взаємоповаги тощо, які володіють достатнім ступенем впливу, щоб стати основною мотиваційною домінантою соціальної поведінки.

Це означає, що формування громадянського суспільства відбувається у рамках процесу модернізації, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних, інтелектуальних трансформацій, які ведуть до формування сучасного суспільства, на відміну від традиційного.

Громадянське суспільство виникає в результаті ускладнення та диференціації соціальної системи в цілому як ефективний механізм, який дозволяє оптимізувати процеси, що відбуваються у системі, підвищити її стійкість та адаптаційні можливості. Відповідно, часові рамки формування громадянського суспільства, способи здійснення цього процесу визначаються типом модернізації.

Історичним ініціатором модернізації, її першим ешеленом був регіон Заходу. Усередені нього можна виділити різні моделі, які відбивають особливості конкретної країни чи групи країн, а також відрізняються термінами розгортання модернізації (Англія, Континентальна Європа, США, переселенські колонії типу Австралії чи Канади). Але усі вони були пов'язані геополітичною та історико-культурною єдністю, що привело до приблизно однакового суспільного типу. Модернізація

на Заході мала органічний, в цілому, характер, відрізнялася синхронністю визрівання передумов, тривалістю та поступовістю. Ті самі риси характеризували формування громадянського суспільства. Воно органічно виростало з архаїчних інститутів, які поступово коректувалися й пристосовувалися до потреб все більш складного суспільства.

Інші регіони відносяться до зони так званої “назовгінної модернізації”. Тут виділяють другий ешелон – країни, які здійснювали модернізацію на незалежній національній основі, і третій – країни, які розвивалися через систему колоніалізму, залежності як сировинний додаток до більш розвинених країн. У регіонах назовгінної модернізації перетворення почалися значно пізніше, як правило, свідомо, під впливом прикладу західних країн. Однак спроби втілити західну модель модернізації (як і громадянського суспільства) в інших соціополітичних умовах, пов’язаних перш за все з більшою роллю держави, незмінно приводили до її модифікацій, часом досить значних. Зрештою, успішність модернізації залежала від того, наскільки органічно вона вписувалася в національні інститути і підтримувалася суспільством або хоча б його значною частиною.

У другому підрозділі *“Соціополітичні умови формування громадянського суспільства в Україні”* відмічено, що формування громадянського суспільства в Україні визначається логікою “назовгінної модернізації”. Причому українська модернізація історично пов’язана з подвійною залежністю: по-перше від західної цивілізації, по-друге від Росії, в політичну залежність від якої з середини XVII ст. попала більша частина українських земель.

У дисертації проаналізовано основні етапи модернізації в Україні: 1) ранньомодернізаційний (імпульсивно-еклектичний), 2) псевдомодернізаційний (тоталітарно-бюрократичний), 3) сучасномодернізаційний (транзитно-кризовий); досліджено розвиток громадянських відносин та інститутів на кожному з цих етапів. З’ясовано, що у рамках перших двох етапів модернізація здійснювалася переважно владно-командними способами. Основним суб’єктом перетворень виступала держава, яка концентрувала у своїх руках всі важелі економічного, політичного, соціального регулювання. Жорстка державна регламентація суспільного життя спочатку в абсолютистській Росії, а пізніше в партоталітарному СРСР не дозволила скластися механізмам суспільної самоорганізації. Лише з набуттям Україною самостійної державності та визнанням демократії як орієнтиру розвитку країни з’явилися необхідні політичні передумови для формування і розвитку громадянського суспільства.

Разом з тим, в Україні поки ще зберігається пріоритет держави над суспільством, що виявляється у високій однобічній залежності суспільства від державної влади; занадто слабкий та малочислений середній клас; не поширилися масово цінності й орієнтації, типові для “громадянської культури”. Всі ці фактори здійснюють суттєвий негативний вплив на формування громадянського суспільства.

У цілому сьогодні в Україні простежуються дві значні тенденції – традиціоналізм і модернізм, – кожна з яких створює різні можливості для формування громадянського суспільства. Основним джерелом традиціоналістської тенденції є соціокультурні фактори, під впливом яких в суспільстві

відтворюються і закріплюються доіндустріальні форми суспільних відносин: тяжіння держави до політики адміністративно-патримоніального типу, схильність громадян до неформалізованої політичної активності і т.д. Тенденція модернізації пов'язана з становленням інституційної структури демократії, з утвердженням правової державності, з розвитком самостійних структур суспільності, не контрольованих державою. Формування громадянського суспільства вимагає послідовного подолання або, як мінімум, купірування тенденції традиціоналізму і подальшого здійснення перетворень на шляху осучаснення суспільства.

У третьому розділі **“Стан і тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні”** подано загальна характеристика громадянського суспільства в сучасній Україні, проаналізовано окремі інститути громадянського суспільства, визначено пріоритетні напрямки та завдання його розвитку.

У першому підрозділі *“Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні”* досліджено ступінь наявності інститутів громадянського суспільства в Україні, проаналізовано особливості їх функціонування, взаємодії з державою.

Особливо підкреслено, що саме тепер в Україні формуються найважливіші інститути громадянського суспільства: політичні партії, об'єднання підприємців, професійні союзи, жіночі, молодіжні, екологічні, правозахисні та інші організації і об'єднання. Йде процес напрацювання механізму їх взаємовпливу і впливу на державні інститути. Це одно з найбільш цінних явищ сучасної української дійсності, оскільки воно відбиває процес самоорганізації різних соціальних груп з їхніми специфічними інтересами. Однак інститути громадянського суспільства переважно ще занадто слабкі для того, щоб повноцінно виконувати свої функції, гарантувати реальну причетність громадян до формування державної політики.

І хоч, з одного боку, держава визнає інститути громадянського суспільства атрибутом політичної демократії, з іншого боку – їхні потреби і вимоги можуть при необхідності легко ігноруватися державою. В результаті відношення громадянського суспільства і держави мають ситуативний характер і не в змозі потрібним чином задовольнити ні групових інтересів, ні, тим більше, інтересів суспільства в цілому. Загальний стан громадянського суспільства в Україні представлено як етап формування його окремих інститутів. Одночасно це початок формування громадянського суспільства як певної цілісності, яка визначає свої стосунки з державою. Модель цих відношень відповідає перехідному стану суспільної системи і може бути визначена як нерівноправне партнерство.

У другому підрозділі *“Основні напрямки розвитку громадянського суспільства в Україні”* проаналізовано декілька можливих сценаріїв подальшої долі громадянського суспільства в Україні.

Сценарій перший: згорання громадянського суспільства і реставрація у тому чи іншому вигляді тоталітарного режиму. Вірогідність даного сценарію порівняно мала, але у випадку його реалізації соціальна й економічна безперспективність розвитку України бачиться невідворотною.

Сценарій другий: консервація на довгий час існуючого стану речей. При цьому сама ідея громадянського суспільства поступово перетворюється на суто політичне гасло, яке викликає певний позитивний відгук, але має мінімальне відношення до реального життя. Даний сценарій несе небезпеку політичної та соціальної нестабільності, авторитарного “відтворення”.

I, нарешті, третій сценарій: поступовий розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Хоча цей шлях потребує досить копіткої роботи, проте саме він є реальною запорукою побудови в Україні справжньої демократії. Реалізація даного сценарію має здійснюватися у декількох напрямках одночасно. По-перше – це удосконалення механізму взаємодії суспільства і держави, що вимагає розвитку інституціональної структури демократії, розвитку і зміцнення різних форм функціонального представництва організованих інтересів у системі законодавчої та виконавчої влади; передачі частини владних повноважень місцевому самоврядуванню; створення системи незалежного суспільного контролю за державною владою. Гармонізація взаємовідносин держави і суспільства дозволить поступово обмежити державне втручання в приватне і асоціативне життя громадян. З рештою, держава займе належне їй в умовах сучасного розвитку місце – бути функцією суспільства під його постійним і всебічним контролем.

Другим найважливішим напрямком розвитку громадянського суспільства є розширення його соціальної бази, що пов’язано із створенням ефективної системи економічних відношень, які забезпечують економічну свободу особистості та формування міцного кількісно і якісно середнього класу. Це можливо лише за умови цілеспрямованого і послідовного розв’язання таких завдань: розвитку приватної власності; визнання самостійності і рівноправності господарюючих суб’єктів, створення умов для переходу неформальної (тіньової) економіки до режиму легальної діяльності; створення привабливих для інвестицій форм господарювання; всебічної підтримки й стимулювання дрібного та середнього бізнесу; розширення інфраструктури, спрямованої на самозабезпечення населення.

Розширенню соціальної бази громадянського суспільства може сприяти ефективна соціальна політика, спрямована на подолання тенденції знедолення, збідніння, на створення сучасних систем соціального захисту, забезпечення насиченості і комфортності соціального буття.

Розвитку громадянського суспільства може також сприяти напрацювання консолідуючої ідеології, здатної об’єднати різні політичні сили, верстви населення і регіони навколо фундаментально значущих для всіх них цінностей. Такими цінностями можуть виступати гуманізм, соціальна справедливість, патріотизм, демократія.

Очевидно, що для успішного розв’язання цих проблем необхідні модернізаторські зусилля, що спрямовані як зверху, так і знизу; як з боку держави, так і з боку суспільства.

У висновках представлено основні підсумки дослідження. Громадянське суспільство – складний соціальний феномен, який має ряд суттєвих рис: наявність автономних, рівноправних юридично індивідів; наявність багатьох позадержавних суспільних асоціацій, що відбивають різні особисті інтереси людей і створюють умови для їх реалізації; відкритий характер цих асоціацій, їх

вільний доступ у політичну сферу; певний ступінь прихильності до спільних цінностей.

Формування громадянського суспільства є ключовою ланкою демократичного розвитку України. Звичайно, формування цілісного громадянського суспільства – тривалий процес, що потребує не одного десятиліття. Українська специфіка формування громадянського суспільства визначається відносною гомогенністю і неструктурованістю суспільства. У більшості населення не сформовані конкретні, стійкі соціальні інтереси. І хоч процеси соціальної диференціації вже почалися, вони не досягли того ступеню розвитку, коли на цій основі змогла б сформуватися розгалужена система репрезентації інтересів.

Слід також відзначити, що формування громадянського суспільства в Україні відбувається в умовах відсутності ціннісної системи, визнаної більшістю населення опорою життєдіяльності і покладеної в основу функціонування системи соціально-державних інститутів, на фоні низької суспільної, політичної активності та явно вираженої апатії значної частини населення.

Громадянське суспільство в Україні поки що є фрагментованим, зв'язки між його окремими елементами недостатньо широкі й інтенсивні. Тому громадянське суспільство не здатне на постійний діалог, тим більше на рівноправну партнерську співпрацю з державою. Таким чином, на сьогодні стан громадянського суспільства в Україні є досить неоднозначним. З одного боку, громадянське суспільство існує і функціонує у руслі демократичних перетворень останніх десятиліть. З іншого – воно ще занадто слабе для того, щоб повноцінно виконувати свої функції, гарантувати реальну причетність громадян до формування державної політики.

За цих умов держава повинна підтримувати розвиток громадянського суспільства перш за все шляхом створення для цього необхідних правових, політичних, організаційних умов.

Разом з тим, розвиток громадянського суспільства – це проблема, яка стоїть не стільки перед державою, скільки перед громадянами. Тому багато чого буде залежати від громадянської активності людей, від їх творчої енергії, бажання і готовності відстоювати свої інтереси і права.

У цілому аналіз формування громадянського суспільства дозволяє фіксувати чітку залежність цього процесу від загальних перспектив політичного розвитку України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

1. Безродная В.И. Гражданское общество в политическом измерении // Перспективы. – 1998. – № 2. – С. 22-24.
2. Безродная В.И. Социальная стратификация и перспективы становления гражданского общества в Украине // Перспективы. – 1998. – № 3-4. – С. 157-159.
3. Безродна В.І. Становлення громадянського суспільства в Україні: проблеми та перспективи // Держава і право. - Вип. 15. – К.: Ін держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 562-565.
4. Безродна В.І. Суспільна свідомість і становлення громадянського суспільства в Україні //

Держава і право. - Вип. 16. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 440-444.

5. Безродна В.І. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації // Держава і право. - Вип. 17. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 481-484.

6. Безродная В.И. Гражданское общество в Украине: современное состояние и перспективы развития // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2002. – №10. – С. 7-8.

7. Безродная В.И. Историческое становление идеи гражданского общества // Вісник соціально-економічних досліджень. - Вип. 1. – Одеса: ОДЕУ, 1997. – С. 232-240.

8. Безродна В.І. Щодо формування правової держави в Україні та її зв'язків з громадянським суспільством // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє”. – Одеса. – 1995. – С. 42-43.

9. Безродна В.І. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Відродження української державності: проблеми історії та культури”. – Одеса. – 1996. – С. 162-163.

10. Безродная В.И. Гражданское общество: основные параметры и характеристики // Материалы научной конференции. – Одеса: ОГАПТ.– 1996. – С. 312.

АНОТАЦІЯ

Безродна В.І. Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2003.

У дисертації здійснено комплексний аналіз процесів формування та функціонування громадянського суспільства у сучасному соціумі. Визначено сутність, структуру, функції громадянського суспільства. Розглянуто новітні тенденції взаємовідносин громадянського суспільства та держави у розвинутих демократичних країнах.

Досліджено співвідношення процесів формування громадянського суспільства та модернізації. Виявлено залежність між типом модернізації і способом формування громадянського суспільства.

Проаналізовано соціополітичні умови і фактори формування громадянського суспільства в Україні. Досліджено стан громадянського суспільства у сучасній Україні, визначено пріоритетні напрямки та завдання його подальшого розвитку.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова, соціальна держава, модернізація суспільства, політична модернізація, демократія.

АННОТАЦИЯ

Безродная В.И. Особенности формирования гражданского общества в процессе политической модернизации Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. Одесская национальная юридическая академия. - Одесса, 2003.

В диссертации предпринят комплексный анализ процессов формирования и функционирования гражданского общества в современном социуме.

Определены сущность, структура и функции гражданского общества. Проанализированы новейшие тенденции взаимоотношений гражданского общества и государства в развитых демократических странах. Выявлено, что, с одной стороны, неуклонно расширяется вмешательство государства в сферу гражданского общества, свидетельством чему служит система социальных гарантий, механизмы контроля за гражданами, например, с целью противостояния терроризму и т.д. С другой стороны – гражданское общество энергично вторгается в пределы государства, навязывая ему институционализацию новых норм и ценностей. В результате происходит взаимосближение и взаимопроникновение гражданского общества и государства, позволяющее говорить о политизации гражданского общества и социализации государства.

Выявлено, что формирование гражданского общества является составной частью общемирового процесса модернизации, т.е. перехода от традиционного общества к современному. Гражданское общество возникает в результате усложнения и дифференциации социальной системы в целом как сложный организационный комплекс, повышающий ее устойчивость и адаптационные возможности. Соответственно, временные рамки и способы формирования гражданского общества детерминируются типом модернизации.

Проанализированы социополитические условия формирования гражданского общества в Украине. Исследовано состояние гражданского общества в современной Украине. Выявлено, что гражданское общество находится в стадии формирования отдельных институтов, что является отражением процесса самоорганизации различных социальных групп с их специфическими интересами. Одновременно это начало формирования гражданского общества как некоторой целостности, выстраивающей свои отношения с государством. Модель этих отношений отвечает переходному состоянию общественной системы и может быть определена как неравноправное партнерство.

Обосновано, что дальнейшее развитие гражданского общества в Украине требует решения комплекса задач по оптимизации механизма взаимодействия общества и государства, расширению социальной базы гражданского общества, преодолению гражданской пассивности и отчужденности населения.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое, социальное государство, модернизация общества, политическая модернизация, демократия.

SUMMARY

Bezrodnaya V.I. Peculiarities of the civil society in the process of political modernization of Ukraine. - A manuscript.

The dissertation on the competition of the scientific degree of the candidate of political sciences on the speciality 23.00.02.-political institutions and processes.-Odessa National Law Academy, Odessa, 2003.

In the dissertation the complex analysis of the processes of formation and functioning of the civil society in the present-day socium has been undertaken. The essence, structure, civil society functions have been defined. The latest trends of interrelations of the civil society and the state in the dtveloped democratic countries have been considered.

The correlation of the processes of the civil society formation and modernization has been studied. The dependence between the type of modernization and the way of the civil society formation has been disclosed.

The social political conditions and factors of the civil society formation in Ukraine have been researched. The priority directions and tasks of its further development have been determined.

Key words: civil society, lawful state, modernization of the society, political modernization, democracy.